

JANKO PLETERSKI

Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*

»Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi videli danas u toj borbi osim pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Reč — narodno-oslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi imala osim opšte jugoslovenskog smisla i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi značila osim oslobođenja Jugoslavije u isto vreme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., *kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije. U tome i jeste suština narodno-oslobodilačke borbe*« (Josip Broz Tito, *Proleter*, prosinac 1942).

Većina povjesničara jedinstvena je u mišljenju da se poslije fašističke okupacije i komadanja Jugoslavije, u travnju 1941, otvorilo pitanje hoće li postojati mogućnost da se, poslije vojnog poraza sila Osovine, obnovi ta država, i hoće li se to moći ostvariti uz pristanak sviju njezinih naroda. U trenutku sloma građanske politike i građanskih stranaka svih tih naroda već je bilo očigledno da pozitivan odgovor na to pitanje može dati samo nova društveno-politička sila, revolucionarna stranka radničke klase tih naroda. Nade u intervenciju Engleske i njezinih saveznika poslije eventualne, a tada još sasvim neizvjesne, vojne pobjede nisu rješavale osnovno pitanje, naime pristanak naroda. Čak je uvlačenje SSSR-a u rat tada samo pojačalo nadu u pobjedu, premda je ratu u cjelini dalo drugačiji karakter. Nama je danas, kao suvremenicima i povjesničarima, jasno tko je u daljnjem razvoju drugoga svjetskog rata povijesno ostvario taj pozitivni odgovor i kako je na kraju glasio: Demokratska Federativna Jugoslavija. Sva jasnoća u pogledu boraca, borbe i rezultata ne znači da i to pitanje ne bi imalo svoju unutrašnju dinamiku, raskršća i prijelomnice, ukoliko da ne bi imalo svoju povijest. Ako pogledamo historiografiju, možemo uočiti da se ona, doduše prilično detaljno, bavila pitanjem Jugoslavije u međunarodnim odnosima, posebno problemom savezničkog priznavanja nove Jugoslavije, a da se razmjerno manje govorilo o problemima nastajanja državnosti nove Jugoslavije na domaćem tlu i o strategiji i taktici njena glavnoga političkog stvaraoca — KPJ. Premda su osnovna

* Ovo je tekst referata koji je autor pročitao na znanstvenom skupu »NOB u Bosni i Hercegovini i AVNOJ 1942—1943«, u Sarajevu 22—23. XI 1973.

i bitna obilježja te politike (parola bratstva i jedinstva) i najvažniji momenti (prije svega II zasjedanje AVNOJ-a) njene realizacije ustanovljeni, dobro poznati i općeprihvaćeni, ipak je očigledan izvjestan nerazmjer. Uz ostalo možda i zato što jasnoća pobjedničke povijesne realizacije u godini 1945, odnosno već 29. studenog 1943, nekako sugerira odsutnost problema u njezinom nastajanju. Sasvim je razumljivo da je pretpostavka o odsutnosti problema neosnovana. Ne želimo doduše tom tvrdnjom proturječiti mišljenju koje, na primjer za 1941, smatra da »za KPJ odnosno za rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u tom pogledu [tj. u odnosu na jedinstvo i nedjeljivost Jugoslavije] nije bilo dilema«.¹

Želimo ipak naglasiti da nije bilo dilema u odnosu na namjere, ali je bilo dilema u vezi s realizacijom.

Ako pokušamo skicirati razvoj pobjedničke realizacije, treba da ustanovimo, kao osnovnu i polaznu točku daljnjeg razmatranja, da je KPJ 1941. revolucionarna stranka u pravom smislu riječi, da je cijelo njezino biće usmjereno prema borbi za revolucionarni, društveni preobražaj, da su joj ta borba, interesi te borbe najviši zakon. Možda se čini da je suviše naglašavanje te općepoznate činjenice. Ali upravo tada, kada govorimo o djelovanju koje se odnosi na jugoslavensku državu, na pitanje njezinog kontinuiteta i unutrašnjeg uređenja u federativnom smislu, ne smijemo zaboravljati da to za KPJ nije bilo naprosto državnopravno pitanje, nije bilo naprosto pitanje realizacije jednog državnog programa već da je bilo uvijek i prije svega pitanje stvaranja najpogodnijih uvjeta za uspješan razvitak revolucije. To ne znači, naravno, da KPJ kao revolucionarna stranka radničke klase nije imala i svoj posebni, pozitivni, mogli bismo čak reći, intimni odnos prema političkoj, državnoj zajednici svojih naroda. Takav je odnos proistjecao iz uvjerenja o općoj povijesnoj pogresivnosti državnog ujedinjenja tih naroda, iz njezine političke tradicije obrane Jugoslavije od fašističkih napadača i iz političkog iskustva, posebno uočljivog 27. ožujka 1941. i u danima travanjskog rata, da je KPJ takvim svojim stanovištem dobila narodnu podršku i suglasnost; pozitivni odnos još je posebice proistjecao iz činjenice da je upravo cijepanjem i okupacijom Jugoslavije nastupilo najjače ugnjetavanje ne samo njenih nacija, već naročito radničke klase i naroda uopće.

Za perspektivu revolucionarne borbe na tlu jugoslavenskih naroda bila je od najvećeg značenja činjenica da su rat i okupacija zaoštrili do krajnosti nacionalno pitanje, otvorili ga kao takvo i kod onog naroda, kod kojega u Kraljevini Jugoslaviji nije postojalo, tj. kod Srba, te da su sada oslobodilačka stremljenja svih naroda bila usmjerena u prvom redu prema van, protiv napadača, a više ne u prvom redu prema unutra, protiv velikosrpskog građanstva i njegovih građanskih saveznika drugih nacionalnosti. KPJ, koja je proteklih godina već duboko spoznala i iskusila društvenu energiju nacionalnih pokreta i mogućnost da te pokrete svojom aktivnošću usmjeri progresivno, ustanovila je u otporu svih naroda protiv okupatora — pod njezinim rukovodstvom i mimo građanske političke strukture razorene u travanjskom ratu — bez ikakvog dvoumljenja veliku povijesnu priliku za revoluciju. U svojim poznatim nastupima, u travnju i svibnju, KPJ je predočila da uzrok rasulu jugoslavenske države nije u

¹ *Pero Morača*, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 471.

izukrštanim interesima jugoslavenskih naroda, nego u nacionalnom hegemonizmu, u nedemokracičnosti i protunarodnosti njezinog sistema, koji je stvorilo i podržavalo građanstvo, i ustanovila je životnu zainteresiranost svakog naroda Jugoslavije posebno za zajedničku oslobodilačku borbu. Ona je bez oklijevanja ukazala na to da će se iz tog rata »radati novi svijet« i stvoriti slobodna, bratska zajednica »na istinskoj nezavisnosti naroda Jugoslavije«. Uvjet za ostvarenje te perspektive bila je vlastita spremnost KPJ da »još ustrajnije organizira i vodi borbu naroda protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji«, te, naravno, što nije bilo rečeno, a bilo je samo po sebi razumljivo, da će KPJ pobijediti u toj svojoj namjeri.

KPJ se kao revolucionarna stranka uspješno snašla u novim uvjetima podjele i fašističke okupacije Jugoslavije. No, u načelu, njezina politika nije bila nova. U njoj je izražen čvrst kontinuitet koncepta, za koji se ona borila već u prošlom razdoblju. To se posebno može reći za perspektivu borbe za ravnopravno ujedinjenje naroda Jugoslavije na osnovi punog priznavanja prava naroda na samoodređenje. »Stavljajući se na čelo svih naroda Jugoslavije protiv fašističke tiranije«, KPJ »je samo proizvela svoju raniju borbu za prava i slobodu svih naroda Jugoslavije.«²

KPJ je već u prvom trenutku postavila, uz parolu borbe protiv okupatora i njegovih suradnika, i parolu bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Potrebno je svestrano poznavanje i udubljanje u prilike na tlu Jugoslavije, posebno u središnjim predjelima zemlje, kako bismo mogli, bar približno, shvatiti golemo humano i općeprogresivno značenje te parole i borbe KPJ za njezinu realizaciju. No, značenje te parole nije samo u humanosti i općoj progresivnosti, u sprečavanju međusobnog uništenja. I ta je parola bila trajni izraz stvarnih revolucionarnih težnji KPJ. Bratstvo-jedinstvo — bilo je revolucionarna antiteza glavnom političkom oružju okupatora i fašizma uopće, antiteza, koja je jedina omogućavala ostvarenje osnovnog uvjeta za pobjedu NOB-a, naime da će to biti *zajednička borba svih naroda* Jugoslavije.

Neposredno značenje borbe za bratstvo i jedinstvo nije bilo jednako za sve narode Jugoslavije. Kod nekih naroda nije bila aktualna njegova neposredna svrha — spriječiti međunacionalne krvave obračune — npr. kod Makedonaca i kod Slovenaca. Ali je za sve bila jednako važna i aktualna namjera tog značenja za budućnost: borba za bratstvo i jedinstvo značila je jednako za sve da se svi budući odnosi među narodima Jugoslavije moraju formirati na osnovi ravnopravnosti i slobodne volje. To je značilo jednako za sve da će Jugoslavija, kada se prema njihovoj volji obnovi, biti *nova država* u smislu unutrašnjih odnosa, da u njoj neće više vladati nacionalni egoizam i da će njen prvi uvjet biti pobjeda nad velikosrpskim hegemonizmom. Borba za bratstvo i jedinstvo pod rukovodstvom KPJ nije imala samo kratkoročni cilj — pobijediti okupatore i njihove suradnike, nacionalne fašističke i kontrarevolucionarne formacije: ustaše, ljoticčevce, belogardiste itd. — nego i dugoročni, naime pobijediti sve nosioce protunarodnih režima uopće. Taj se dugoročni cilj za vrijeme rata ostvarivao na osnovi i u okviru narodnooslobodilačke borbe protiv

² »Ko su partizani i čiji su oni pretstavnici« (ožujak 1942), Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), II/3, 199.

okupatora i njegovih suradnika, a političko težište ostvarivanja toga cilja bila je borba protiv onih suradnika okupatora koji su bili ujedno instrumenti izbjegličke vlade. Budući da je u toj vladi, kao u svim kraljevskim vladama Jugoslavije, bilo najjače zastupljeno velikosrpsko građanstvo, uskoro je našla svoju potvrdu spoznaja da je odlučujući moment u borbi za bratstvo i jedinstvo bila borba protiv velikosrpske reakcije. Ta činjenica i neposredna uzročna veza između neprijateljstva Mihailovićeve akcije protiv NOP-a i njegove politike bratstva i jedinstva više je puta ustanovljena u dokumentima vodstva NOP-a. Npr. član sekretarijata CK KPJ za neoslobodena područja Ivo Lola Ribar s dubokim je uvjerenjem pisao 3. kolovoza 1943. vrhovnom komandantu Titu da je »sto puta pravilna bila naša ocjena [...] da će nam ta izdajnička velikosrpska banda u Beogradu biti znatno uporniji i odvratniji neprijatelj od ustaša u Hrvatskoj«. ³ U Titovom pismu u ime CK KPJ 22. rujna 1942. PK KPJ za Makedoniju ustanovljeno je: »Oni (velikosrpski hegemonisti, J. P.) su vidjeli da mi već od prvih dana vodimo borbu ne samo protiv okupatora, nego da stojimo čvrsto i na tome da se u toj velikoj oslobodilačkoj borbi izvojuje istinska sloboda i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije. [...] I baš taj momenat bio je glavni razlog da se sva ta velikosrpska petokolonaška hegemonistička klika ujedinila sa okupatorom u borbi protiv nas, i baš to je bio glavni razlog da se već pri prvim našim velikim uspjesima ujedinila sa okupatorom i londonska vlada sa svojim četnicima u borbi protiv nas.« ⁴

Parola o bratstvu i jedinstvu sadržavala je priznanje ravnopravnosti svih naroda, prvenstveno priznavanje prava sviju na samoodređenje, nakon pobjede u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih suradnika. Tako shvaćena i ostvarena ta je parola sadržavala također uvjerenje i očekivanje da će se svi narodi, u ostvarenju svoga samoodređenja, odlučiti za državnu zajednicu sa svim drugim narodima Jugoslavije. Takvo uvjerenje, odnosno očekivanje, KP nije odmah pretvarala u nekakav državnoopravni program, koji bi preudicirao samoodređenje. Premda se KPJ u svom djelovanju sasvim nedvosmisleno usmjeravala ka jugoslavenskoj federaciji kao poželjnom obliku samoodređenja naroda, dugo se vremena suzdržavala da neposredno govori o tome. Ka jugoslavenskoj federaciji KPJ se usmjerila prije svega svojim djelovanjem.

Često se već ustanovilo da KPJ, od samog početka ustanka, nije svoju djelatnost kod svih naroda i u svim pokrajinama Jugoslavije zasnivala i razvijala centralistički, iako s jedinstvenom mišlju, strategijom i taktikom. Ustanovljeno je da je to činila s osloncem na pojedine narode i pokrajine te da je snaga NOB-a rasla iz snage ustanka u svima njima. ⁵ U tom smislu

³ Zbornik II/5, 200; slično Ivo Lola Ribar 20. kolovoza 1942, na i. mj., 356—357, ili Aleksandar Ranković 11. listopada 1942. »[...] velikosrpska opasnost najglavnija sada [...]«, Zbornik II/6, 206.

⁴ Zbornik II/6, 149—150.

⁵ P. Morača, n. dj., 471, piše da je takva praksa »počivala na principu da je oslobodilačka borba prevashodno stvar svakog pojedinog naroda. [...] Taj princip izražen je i u ulozi nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava, koja se od početka javljaju kao organizatori oslobodilačke borbe i jedinstvenog nacionalnog fronta svojih naroda. Otud je prirodno da upravo ta rukovodstva [...] pokreću sva pitanja od sudbonosnog značaja za svaki narod posebno [...] i zajedničkog fronta borbe sa svim narodima Jugoslavije.«

bismo mogli govoriti o federativnosti jugoslavenskog NOB-a i revolucije. Ovdje također dolazi do izražaja kontinuitet organizacione strukture i metoda političkog djelovanja KPJ iz godina prije rata. Najprije i najbolje izgrađena takva »federativnost« bila je ostvarena na vojnom području.⁶ U tom je pogledu poznato značenje savjetovanja u Stolicama.⁷ Nama nije ni moguće da dovoljno ocijenimo značenje takve ideje i prakse, toga stvarnog izgrađivanja federativnosti od samog početka, a zatim i sve do zaključaka II zasjedanja AVNOJ-a i dalje. To je za naše narode bio najuvjerljiviji dokaz da se više neće ponoviti nacionalno hegemonistički odnosi iz Kraljevine Jugoslavije, da se radi o novoj ravnopravnoj zajednici. U prisustvu toga, svakog dana obnavljanog i ojačanog, dokaza stvaralo se ono spasonosno stvaralačko uvjerenje o smislu NOB-a, koje je Tito tako jezgrovito naznačio u prosincu 1942. u znamenitom pasusu o biti narodnooslobodilačke borbe. Pri osnivanju nacionalnih glavnih štabova, CK KPJ se brinuo i o jasnom međusobnom razgraničenju područja na kojima su rukovodili borbom. Poznata je npr. intervencija CK KPJ, 4. rujna 1941, kod CK KP Hrvatske o razgraničenju između vojne organizacije Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Već se tada zaključilo da je namjera savjetovanja u Stolicama »sva ta pitanja pretresti i stvoriti plan i razgraničenje terena«.⁸ Vrhovni štab je već 1941. riješio pitanje nacionalnih amblema u partizanskim jedinicama na pojedinim nacionalnim područjima, istovjetnim s kasnijim republikama.⁹ Treba spomenuti još jednu zamisao koja je trebalo da naznači put ka revolucionarnom, narodnom bratstvu i jedinstvu. Prva proleterska brigada, prema prvobitnoj namjeri, trebalo je da bude sastavljena od jedinica svih jugoslavenskih naroda, »tako da to bude, ne samo jedna jaka udarna snaga, već i simbol pravog narodnog jedinstva Jugoslavije u borbi za svoje oslobođenje«.¹⁰ Ta zamisao ipak nije napredovala dalje od prvih priprema.

Svim time su se već od početka stvarale konture buduće federacije. Ostvaren je najefikasniji način mobilizacije slobodoljubivih i antifašističkih sna-

Ta zapažanja su točna, nedoumicu pobuđuje jedino tvrdnja da je to »jedna po sadržini potpuno nova praksa«, ako se sjetimo djelovanja KPJ u nastojanjima oko Narodnog fronta, posebno od 1937. dalje. Također Moračin izraz »regulisanje nacionalnih odnosa« navodi na predodžbu o nekakvom autoritativnom, nadnacionalnom faktoru, a ne na djelovanje političkog subjekta, koji pobuđuje i usmjerava društvenu energiju nacionalnog pokreta, nalazeći se usred svakog naroda posebno, a koji u svakoj takvoj nacionalnoj sredini vodi posebnu političku bitku svjestan da uspjeh pojedinačne bitke ovisi o uspjehu svih drugih i obrnuto. Možda bi bio bolji izraz »izgradnja nacionalnih odnosa«.

⁶ Usp. *Fabijan Trgo*, Vojna strategija i nacionalni faktor u NOR-u. Referat na znanstvenom skupu »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao općenarodni rat i socijalistička revolucija«, Ljubljana, siječanj 1971.

⁷ Svetozar Vukmanović Tempo ovako se sjeća Titovog izlaganja u Stolicama: »[...] govori da je za uspjeh naše borbe odlučujuće onemogućiti okupatorima da izazovu bratubilačku borbu među našim narodima. [...] Po Titovom mišljenju, veoma je važno da se od samog početka borbe odnosi među narodima Jugoslavije izgrađuju na bazi ravnopravnosti. Na oslobođenim teritorijama treba formirati narodnu vlast; vojne jedinice bi se nalazile pod komandom nacionalnih glavnih štabova, koje takode treba odmah formirati. Glavni štabovi bi bili pod komandom Vrhovnog štaba Jugoslavije« (Revolucija koja teče, Beograd 1971, 230—231).

⁸ Zbornik II/2, 54—55.

⁹ Zbornik II/2, 80—81.

¹⁰ Zbornik II/2, 191.

ga na cijelom području Jugoslavije. Tako se svaki narod oslobađao i konačno oslobodio sam, a nijedan se nije oslobađao i oslobodio bez svih ostalih. Time je izgrađen čvrst savez, a njegova djelotvornost i pobjedonosnost značila je povijesnu antitezu centralizmu i unitarizmu.

Formula o zajedničkoj državi ravnopravnih, dobrovoljno ujedinjenih naroda Jugoslavije, što se bezbroj puta javlja u dokumentima KPJ i NOP (npr.: »slobodna, bratska zajednica«, stvorena »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije« u proglasu CK KPJ 15. travnja 1941; »ujedinjenje naroda Jugoslavije u bratsku, ravnopravnu državnu zajednicu« u Titovom članku o nacionalnom pitanju u prosincu 1942; »stvarna i prava demokracija [...] slobodna, neovisna i bratska zajednica« u proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije 27. studenog 1942. i druge, nedvosmisleno je kao oblik takve zajednice nagovještavala federaciju. Takvo tumačenje bilo je prirodno i kad ga pogledamo u svjetlu politike KPJ do travnja 1941. Riječ federacija ipak se nije nikada prije studenog 1943. pojavljivala u izjavama CK KPJ i središnjih organa NOP-a.

Takav je postupak sigurno bio dobro promišljen, jer je to značilo odbijanje želja i prijedloga da se već unaprijed progovori o uređenju Jugoslavije, odnosno o federaciji. Ako je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte (OF) u Sloveniji već u jesen 1941. godine izjavio da »stojeći na stanovištu prirodne i sudbinom vezane zajednice jugoslavenskih naroda ne priznaje komadanje Jugoslavije te djeluje svim snagama za slogu i jedinstvo naroda Jugoslavije«, takva je izjava svakako obuhvatala i očekivanje o federativnom uređenju Jugoslavije. Slično je i inače djelovala i nastupala OF. Pismo vrhovnog komandanta Tita Izvršnom odboru OF, 1. kolovoza 1942, o jamstvima slovenskom narodu ostaje ipak samo u okviru širih formulacija o ravnopravnosti i bratstvu naroda Jugoslavije.¹¹ Upravo u to vrijeme izvještava iz Zagreba Ivo Lola Ribar Tita da zbog tadašnjih pobjeda saveznika i NOP-a u Hrvatskoj »opšta tema razgovora nije više 'ko će pobijediti', već 'šta će sutra biti s nama'. Pitanja o budućnosti Hrvatske, Jugoslavije, o *političkom ustrojstvu zemlje* (potcrtao J. P.) [...] su u svačijim ustima, i naša Partija moraće, što prije naći formu da svoj stav po njima učini poznatim masama«.¹² Usprkos takvom prijedlogu nije o federaciji još bilo riječi, mada se inače već nazrijevala odluka »da stvorimo nekog konkurenta onima iz Londona«, tj. AVNOJ.¹³

Proglas prvoga zasjedanja AVNOJ-a narodima Jugoslavije doduše je razgovijetno naznačio strukturu buduće državne zajednice (»za slobodnu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, i Makedonije«), ali ni on nije direktno spomenuo federaciju. Očito su za takav stav postojala dva uzroka, jedan načelne, a drugi taktične prirode.

Načelo samoodređenja naroda, na kojem je KPJ cijelo vrijeme gradila svoju politiku, sadrži pravo na suverenu odluku o svim mogućim oblicima državnog uređenja, kako o državnom otcjepljenju tako o federativnom ili kojem drugom obliku ujedinjenja. Bez obzira na to što je cjelokupno

¹¹ Zbornik II/2, 160.

¹² Zbornik II/5, 191.

¹³ Direktiva sekretara CK KPJ Tita, 23. listopada 1943. PK KPJ za Srbiju, Zbornik II/6, 269.

djelovanje KPJ bilo usmjereno prema ujedinjavanju društvenonaprednih energija nacionalnih pokreta svih jugoslavenskih naroda, te što su i interesi jugoslavenskih naroda i Sovjetski Savez kao uzor cijelo vrijeme nudali federaciju kao najpoželjniji oblik, KPJ nije sebi prisvajala pravo da o tome odlučuje umjesto samih naroda. Ona stoga formalno nije nikome programski propisivala nikakav oblik samoodređenja, čak ni federativno ujedinjenje, dok nije postalo jasno da su se pojedini narodi odlučili upravo za takvo ujedinjenje. Odluka naroda, naravno, nije donesena nekim formalnim glasanjem, što ne bi bilo ni izvedivo, a bilo bi i nesmotreno. Ta je odluka proizašla iz aktivnog uključivanja u borbu protiv okupatora i njegovih suradnika, u jedinstvenu NOVJ, u učešću u jedinstvenim političkim i predstavničkim organima, kao što je bio AVNOJ i sl., prema revolucionarnom kriteriju da na izražavanje volje naroda ima pravo jedino onaj koji se uistinu bori za njegovo oslobođenje.

Prilikom osnivanja AVNOJ-a CK KPJ zaključio je da ubrza proces nastajanja federacije putem izražavanja političke volje NOP-a pojedinih naroda. Dao je pobudu za osnivanje nacionalnih antifašističkih vijeća tamo gdje se još nisu formirala takva politička predstavništva ili su privremeno prestala djelovati zbog otežanih prilika.¹⁴ U vremenu između prvoga i drugog zasjedanja AVNOJ-a održali su svoje zborove Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske (13. i 14. lipnja i 12—15. listopada 1943), ZAVNO Crne Gore i Boke (15. i 16. studenoga 1943), ZAVNO Sandžaka (20. studenoga 1943), a u Sloveniji je kočevski zbor delegata slovenskog naroda, koji se sastao od 1. do 3. listopada 1943, izabrao novi Vrhovni plenum OF (SNOO odn. SNOS). Za razvitak u Makedoniji posebno je značajno osnivanje CK KP Makedonije na početku ožujka 1943. i manifest glavnog štaba NOV i PO Makedonije od listopada 1943.¹⁵ Sve je to bilo dokaz realnosti onoga što su 8. veljače 1943. izjavili pred svjetskom demokratskom javnošću Vrhovni štab i AVNOJ o ciljevima NOP-a, naime da taj pokret »priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih«, te da je upravo takav NOP jamstvo, da će biti izborna nacionalna prava svih naroda Jugoslavije.¹⁶ Tako je u studenom 1943, uoči II zasjedanja AVNOJ-a, kad je rukovodstvo NOP-a prvi put direktno progovorilo o Jugoslaviji kao federativnoj državi (proglas CK KPJ od 7. studenog 1943. jugoslavenskoj javnosti, odnosno istog dana Milovan Đilas u govoru na akademiji u Jajcu u povodu godišnjice oktobarske revolucije), bila opipljiva istina ono što je napisao Moša Pijade u biltenu Tanjuga (18. studenog 1943): »Naši narodi stvorili su bez velikih ceremonija, ali u slavnoj borbi i sa teškim žrtvama, svoju novu otadžbinu kao zajednicu slobodnih ravnopravnih naroda. Tu je već njihova nova država, tu je u suštini već stvorena federacija južnoslovenskih naroda. Potrebno je, tako reći, da se to samo konstatuje [...].«¹⁷

Drugi razlog za odgađanje izjava o federaciji svakako su bili obziri prema međunarodnim prilikama, zbog odnosa savezničkih država prema izbjegli-

¹⁴ Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, 297 i d.

¹⁵ Isto, 310 i d.

¹⁶ Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, 109.

¹⁷ Zbornik II/11, 94.

čkoj vladi. Odgađanje izjave o federativnom uređenju neko je vrijeme bilo slično odgađanju proglašenja republike do u vrijeme poslije pobjede. Ali kad su u proljeće 1943. Zapadne sile same savjetovale izbjegličkoj vladi da objavi nova demokratska, politička i nacionalna načela, te kad je vlada Slobodana Jovanovića 21. lipnja 1943. izjavila da će biti Kraljevina Jugoslavija preuređena u federaciju Srba, Hrvata i Slovenaca, takvi su obziri mogli otpasti.¹⁸

U vezi s pitanjem federacije naravno je i pitanje jugoslavenske državnosti uopće, pitanje priznavanja državnog kontinuiteta. Karakteristična je inicijativa CK KPJ u drugoj polovici kolovoza 1941. za osnivanje »Narodnog komiteta oslobođenja« Jugoslavije »u koji bi ušli predstavnici demokratskih struja Srbije, Hrvatske i Slovenije, zajedno s našim ljudima«. Kako se Tito tada opredijelio, »to bi bila neke vrste narodna vlada, koja bi izdala svoj proglas narodu i pozvala ga u borbu«. U izvještaju Kominterni 23. kolovoza još je posebno objasnio da bi to bila »neke vrste narodna centralna vlast«.¹⁹ P. Morača ustanovljuje neposredne motive za tu inicijativu (»da se neko tijelo izvan KPJ izjasni za borbu sa opšteg jugoslovenskog stanovišta«), ocjenjuje implikacije namjere da bi to bila u neku ruku vlada s obzirom na postojanje jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, te konačno kaže da je prvih dana listopada 1941. inicijativa bila opozvana, jer je Sovjetski Savez u međuvremenu priznao Simovićevu vladu kao jedinu legitimnu vladu.²⁰ Od cijelog kompleksa faktora, koji objašnjavaju tu inicijativu i njezino povlačenje ili su s time u vezi, ovdje želimo samo naglasiti: ta inicijativa dokazuje kako je KPJ već tada imala namjeru da se opredijeli za jugoslavenski državni kontinuitet, ocjenjujući da bi to koristilo NOB-u. Ako P. Morača kaže na drugom mjestu da CK KPJ i Glavni štab NO POJ u godini 1941, »nisu osjećali nikakvu potrebu za posebnim deklaracijama u kojima bi izrazili svoj stav, u vezi s pitanjem jedinstva i nedjeljivosti Jugoslavije«²¹, treba to shvatiti i u svjetlu inicijative za NKOJ u kolovozu 1941. i njezine sudbine.²² Uz to, treba uzeti u obzir da se OF u Sloveniji u jesen 1941. već jasno i javno opredijelila za državni kontinuitet Jugoslavije.

Ako bi u ljeto 1941. možda još zaista bilo moguće da se osnuje centralno predstavničko vodstvo NOB-a svih naroda Jugoslavije, te da se time

¹⁸ Usp. *Dušan Plenča*, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, 195. Zanimljivo je pisanje Edvarda Kardelja, 19. lipnja 1943, o novosti »iz rukovodećih krugova HSS« o sporu u izbjegličkoj vladi: »Postignut je navodno sporazum između HSS, SDS i slovenačke grupe londonske vlade, prema kome bi Jugoslavija trebalo da bude reorganizovana na nekakvoj federativnoj osnovi. Između ove grupe i srpskog dela došlo je u ovom pitanju do oštrih suprotnosti, pošto srpski deo stoji na stanovištu da se Jugoslavija sada nalazi u ratu i da sva pitanja treba odložiti na posleratno vreme [...]«, *Zbornik II/9*, 400.

¹⁹ Usp. *P. Morača*, n. dj., 459—460.

²⁰ Isto, 462.

²¹ Isto, 471.

²² Odjek inicijative za NKO Jugoslavije u godini 1941. vjerovatno nalazimo u članku koji je neki član Vrhovnog štaba napisao u proljeće 1942: »Ona (KPJ) je htela da stvori politički forum u koji bi ušli predstavnici svih onih političkih organizacija i grupa koje žele borbu protiv okupatora. Taj politički forum imao je da organizuje narodnooslobodilačke partizanske odrede. Ti odredi trebali su da budu oružana snaga pomoću koje bi taj forum postizao zajednički postavljene ciljeve. Na taj način bilo bi ostvareno jedinstvo svih naroda Jugoslavije [...]« (potcrtao J. P.), *Zbornik II/3*, 207.

opredijeli za njezin državni kontinuitet, a da u istom trenutku još ne dođe do odlučujućeg antagonizma s izbjegličkom vladom (P. Morača upozorava da je stanovište vlade prema zbivanjima u zemlji bilo još otvoreno, te da se, uz to, ta vlada izjašnjavala za nastavlanje rata protiv sila Osovine, n. dj., 465), poslije napada Draže Mihailovića, i poslije vladine podrške tome, to je već bilo nemoguće. Obziri prema vanjskoj politici Sovjetskog Saveza zadržavali su CK KPJ sve do kraja proljeća 1942. da javno zaoštri pitanje odnosa izbjegličke vlade prema NOB-u, odnosno prema pokretu Draže Mihailovića i drugih suradnika okupatora. Time je bila odgođena i bilo kakva deklaracija o jugoslavenskoj državnosti. Još su i drugi momenti uvjetovali tu suzdržljivost u državnopravnim izjavama vodstva NOP-a. Uz ostalo, svakako je na to utjecalo povlačenje glavnine vojnih snaga NOP-a iz Srbije, opadanje ustanka u toj zemlji, politički udarci u Crnoj Gori i u Hercegovini. Pitanje uspjeha revolucije bilo je još otvoreno.²³ Uprkos tome, već bi na početku ožujka 1942. došlo do jedne izjave vodstva NOP međunarodnoj javnosti, koja bi istodobno značila i deklaraciju za kontinuitet jugoslavenske državnosti, da nije vanjska politika sovjetske vlade opet zadržala takvu izjavu, iako ju je u početku sama željela. Mislimo na proglas VŠ narodima okupiranih zemalja Evrope.²⁴

Do jeseni 1942. NOP je postigao nove političke i vojne uspjehe. O njima je sekretar CK KPJ obavijestio PK KPJ za Makedoniju (22. rujna 1942). Nakon što je ocrtao akciju pete kolone, četnika i izbjeglica protiv NOP-a (usp. već citirano), spomenuo je i nacrt četnika o klanju Muslimana i Hrvata te ukazao na uspjehe NOP-a: »Mi smo se tome paklenome planu, koji je zapravo zasnovao okupator, najodlučnije suprotstavili i borimo se za jedinstvo naroda Jugoslavije bez obzira na nacionalnu i vjersku razliku. Ta naša nacionalna politika u današnjoj borbi urodila je velikim uspjehom, jer smo baš tom svojom politikom uspjeli da pokrenemo velike mase hrvatskog naroda u oružanu borbu protiv okupatora, a simpatije Muslimana u Bosni i drugim krajevima potpuno su na našoj strani. [...] Da u toj današnjoj velikoj narodnooslobodilačkoj borbi mi imamo veliku većinu naroda uz sebe dokazuje činjenica da smo se kroz ovih 16 mjeseci ne samo održali uprkos svim navalama okupatora i njihovih slugu, već da je naša Narodnooslobodilačka vojska sve jača i teritorija koju oslobađamo sve veća.«²⁵

U jesen 1942. došlo je do ocjene da je sazrelo vrijeme kada oslobodilački pokret naroda Jugoslavije, pod rukovodstvom KPJ, može osnovati svoj središnji predstavnički politički organ (AVNOJ), koji bi izražavao državni kontinuitet i bio vlast u novoj državi. U tome važnom trenutku KPJ je precizno odredila svoja stanovišta prema nacionalnim problemima za doba Kraljevine Jugoslavije i stavove prema načelnim osnovama na kojima je trebalo da se temelje odnosi među narodima u novoj Jugo-

²³ Edvard Kardelj je npr. 14. kolovoza 1942. pisao delegatu CK KPJ u Hrvatskoj Vladimiru Popoviću u vezi s općom opasnošću, koja je nastala zbog sektaštva: »Bilo bi vrlo pogrešno uspavljivati se da smo glavno već postigli. Još uvek postoji mogućnost da nam se situacija izvuče iz ruku ako nećemo svom snagom udariti protiv sektaštva« (Zbornik II/5, 303).

²⁴ Zbornik II/3, 48.

²⁵ Zbornik II/6, 150—151.

slaviji. Takvo je opredjeljenje prije svega sadržano u znamenitom Titovom članku u *Proleteru*, u prosincu 1942, »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, u svjetlu narodnooslobodilačke borbe«. Članak isto tako govori suvremenom čovjeku kao što je govorio onome tada. Historiografija će se morati uvijek ponovo vraćati k tome članku kao kardinalnom političkom tekstu jugoslavenskog NOP-a. I ovaj se referat u cjelini zasniva na tome članku, a da se to izričito ne spominje. Samo još nešto o jednom aspektu toga članka što se odnosi na tadašnji trenutak te pomaže da, uz još neke druge dokumente toga vremena, shvatimo relaciju između revolucije i jugoslavenske državnosti.

Naglasak u Titovom članku da će se KPJ boriti protiv velikosrpskih hegemonista i svih onih koji bi pokušali sijati razdor među narodima Jugoslavije »za interese bilo koje imperijalističke države« bio je namijenjen očigledno suzbijanju miješanja Engleske i drugih zapadnih velikih savezničkih država. Činjenica je ipak da je KPJ upravo tih dana indirektno polemički nastupila i protiv ocjena nacionalnih prilika u Kraljevini Jugoslaviji u emisijama »Radija Slobodne Jugoslavije« iz Sovjetskog Saveza. U izvještaju Titu od 14. prosinca 1942. Edvard Kardelj je, uz ostalo, upozorio na problematičnost emisija RSJ, posebno u vezi sa 1. prosincem. Kardelj je ukazao na to da su te emisije u suprotnosti sa svim onim što je Partija do tada govorila o Jugoslaviji, te je kao primjer naveo tvrdnje iz emisije »da je u Jugoslaviji bilo nekoliko 'grešaka', ali te nisu bile 'tako važne' [...]«. Kardelj se pozvao na nekadašnja Staljinova izlaganja o revolucionarnom rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, te je pri tom ustanovio: »Takvo vulganziranje svakako nije u korist politike naše Partije, nego, nasuprot, voda na mlin mihailovičevskih elemenata. U tom pogledu je pravilna rezolucija AVNOJ-a, koja na pravo mesto postavlja ulogu velikosrpske hegemonije.«²⁰ Sigurno nije samo slučaj što je *Borba*, 6. prosinca 1942, objavila članak »Prvi decembar«. Taj prilog je napisan tako domišljeno i jezgrovito, s takvim poznavanjem cjelovitog razvoja politike KPJ, da moramo pretpostaviti kako je autor potjecao iz najužeg kruga Titovog vodstva. U članku se objašnjava zašto je KPJ, usprkos tome što je »raspoloženje naroda za jednom zajedničkom državom [...] nesumnjivo postojalo i [...] nosilo u sebi istorijski progresivne tendencije«, morala voditi borbu protiv prvog prosinca kao simbola velikosrpske hegemonije. U članku se kaže kako je usporedo s razvojem fašizma ta borba protiv prvog prosinca dobila i svoju »pozitivnu formulaciju«, kako je to postala borba »za jedan takav prvi decembar koji bi bio akt stvaranja jedne države voljom samih naroda, učešćem njihovim u samom aktu«. A ta je borba dobila svoje puno značenje u doba narodnooslobodilačkog rata, »u toku kojeg su narodi Jugoslavije uspjeli da ostvare nerazdruživo bratstvo i borbeno jedinstvo, u toku kojeg su narodi uspjeli da ostvare sve one nužne preduslove potrebne za stvaranje jedne zajedničke države«. U njihovoj borbi

²⁰ Zbornik II/7, 99. Prvi prosinca, dan postanka »Kraljevstva SHS«, kao državni praznik Kraljevine Jugoslavije simbolizirao je i slavljenje njenog hegemonističkog uređenja. Kad je u god. 1941. OF izvela u Ljubljani uspješnu totalnu »tišinsku akciju« (bojkot javnih lokala i ulica) na dan 1. prosinca (prva je izvedena već 29. listopada na dan osamostaljenja od Austro-Ugarske) CK KPJ je ocijenio tu akciju kao popuštanje velikosrpskim elementima — II/2, 157.

»rada se nova država svih naroda Jugoslavije, rada se ona država koju je prvi decembar devet stotina i osamnaeste negirao i ostvario kao velikosrpsku državu« (potcrtao J. P.).²⁷

Članak o prvom prosincu znači važno preciziranje stanovišta KPJ prema jugoslavenskom državnom okviru, znači važno tumačenje izjava I zasjedanja AVNOJ-a, tj. kao odluke za neposredno povezivanje borbe za revoluciju s borbom za obnavljanje jugoslavenskoga državnog okvira. Taj je okvir, naime, u to vrijeme postao posebno značajan za međunarodno priznavanje revolucije. Ta činjenica dolazi također do izražaja u već spomenutom izvještaju Kardelja od 14. prosinca 1942. »No, istovremeno — ne prestajući s vrlo oštrom kritikom stare Jugoslavije — držim da je sada već očito da ćemo se mi moći međunarodno najlakše učvrstiti baš preko Jugoslavije. Mislim, da bi trebalo AVNOJ-u dati takav karakter, da će sve više preuzimati na sebe ne samo unutarnju vlast [...], nego da i prema spoljnom svetu izvlači iz ruku londonske vlade elementat za elementom međunarodnih pozicija koje ima Jugoslavija kao država [...].«²⁸

Mjesec dana kasnije Tito je argumentirao nužnost povezivanja borbe za revoluciju kod svih naroda Jugoslavije s borbom za njihovu zajedničku državu, i to u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju.²⁹

U pismu je naglasio da »stav naše Partije po nacionalnom pitanju obuhvata sve težnje radnih masa i naroda i omogućava kako pravilno rešavanje nacionalnog pitanja, tako i narednih problema, u interesu i za račun naroda«. Upozorio je da se »'pitanje Jugoslavije' ne postavlja danas kao *pitanje režima* (potcrtao Tito) bivše Jugoslavije, već kao pitanje zajedničke borbe za oslobođenje svih naroda i posle svršenog rata bratskog zajedničkog uređenja i života«. Osnovni Titovi argumenti, kojima dokazuje potrebu da se u zajedničku borbu uključe zaista svi narodi Jugoslavije, i to upravo pod imenom te države — kao i onaj narod što je u Kraljevini Jugoslaviji bio najjače negiran i ugnjetavan — bili su globalni uspjesi KPJ na putu ka revoluciji. »Činjenično stanje razvoja događaja pokazuje da je naša Partija odgovorila svome zadatku u svim krajevima Jugoslavije [...].« Postojanje NOV i POJ pod jedinstvenim zapovjedništvom Vrhovnog štaba, postojanje NOO-a i AVNOJ-a, masovnih organizacija narodnooslobodilačke borbe, »sve su to činjenice koje *dokazuju volju naroda Jugoslavije* za zajedničku borbu, za pobjedu i *ostvarenje zajednice svih naroda Jugoslavije*« (potcrtao J. P.).

Gotovo godinu dana kasnije, poslije novih vojnih i političkih pobjeda, Tito je mogao argumentom o uspješnom napredovanju revolucije na tlu Jugoslavije još jasnije odbiti prividnu alternativu između jugoslavenske i balkanske federacije. U pismu Tempu, 6. prosinca 1943, Tito je odbijao zamisao o osnivanju »Balkanskog štaba«, prije svega, riječima: »U Jugoslaviji se — od svih zemalja — razvija najsnažniji narodno-oslobodilački pokret, i sve reakcionarne klike [...] rade na tome, da naš pokret izoluju ili podrede. Balkanski štab [...] ustvari bi trebalo da

²⁷ Istorijski arhiv KPJ, Beograd 1949, I/2, 263.

²⁸ Kao u bilj. 26.

²⁹ Zbornik VII/1, 173—182. Usp. tadašnju interpretaciju toga dokumenta u pismu Svetozara Vukmanovića Tempa 25. kolovoza 1943. CK KPM, u Zbornik II/10, 228.

potisne našu narodno-oslobodilačku borbu, Vrhovni štab i AVNOJ sa nekakvim opškebalkanskim pokretom, koji se još ni približno nije iskristalizirao u procesu borbe.« Dalje je još upozorio na posebno značenje koje u toj borbi ima Jugoslavija kao država »koja je postojala i još je priznata u inostranstvu«; »[...] naša aktualna parola ne može biti ni balkanska federacija, a ni ujedinjenje sa Bugarima, iako mi, opštepropagandno, postavljamo i ističemo želju naroda Jugoslavije da Bugari stupe s njima u jednu jedinstvenu buduću federativnu zajednicu, a govorimo opštepropagandno i o bratstvu i jedinstvu naroda Balkana«. I, na kraju, ponovo argument o uspješnom razvoju revolucije u Jugoslaviji (uz raznovrsne srednjoevropske ili balkanske federativne planove, a o njima se priča u Engleskoj i Americi): »Svi ti planovi imaju za cilj iskorišćavanje neravnomernosti razvitka oslobodilačkih pokreta u pojedinim zemljama, gušenje tih pokreta reakcijom onih zemalja u kojima se pokreti još nisu razvili [...]«. ³⁰

Pitanje nacionalnih manjina, odnosno narodnosti, predstavljalo je neobično značajan problem nacionalnih odnosa u jugoslavenskoj revoluciji. Posebno se to odnosi na pitanje pokrajina Kosovo-Metohija, Vojvodina, Sandžak. I ovdje treba konstatirati kontinuitet u politici KPJ. Osnovno je bilo i ovdje, ono što je zaključila Peta zemaljska konferencija: »borba za ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije«, »borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, Metohiji i Sandžaku«, »borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunjskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini«. Vojvodina, Sandžak, Kosovo-Metohija imali su svoja vlastita vojna (glavne štabove) i politička rukovodstva (Pokrajinski komitet, Oblasni komitet, ZAVNO). Nijanse u nazivima tih rukovodstava ponekad su različite, isto tako dinamika i tempo oružanog ustanka i NOB-a, ali ne postoji nikakvo dvoumljenje da su tim pokrajinama u biti pripali slični povijesni zadaci i prava kao područjima pojedinih naroda Jugoslavije, i prema zamisli i prema tadašnjem razvoju. Za Vojvodinu i Kosovo-Metohiju bez sumnje vrijedi ono što je o političkoj (teritorijalnoj) autonomiji precizirao vrhovni komandant Tito u upozorenju Glavnom štabu Hrvatske 1. listopada 1943, odnosno rukovodstvu u Sloveniji o autonomiji, obećanoj talijanskoj manjini u izjavama IOOF, odnosno ZAVNOH-a od 16. odnosno 20. rujna 1943. o priključenju Slovenskog primorja i Istre: »Nije pravilno ono mjesto gdje se govori o autonomiji talijanske manjine. Ako se tu radi o kulturnoj, onda je to trebalo reći, a za političku nema ovdje mjesta jer je ta manjina raštrkana. Treba reći da se garantuje puna sloboda i ravnopravnost talijanske manjine.« ³¹ Kompaktnost naseljenosti Albanaca i drugih narodnosti na Kosovu-Metohiji, Mađara zajedno s Rumunjima i drugim narodnostima u Vojvodini, uz pripadnike južnoslavenskih naroda pružala je objema tim pokrajinama, odnosno njihovu stanovništvu, pravo na političku autonomiju, dužnost samostalnog uključivanja u jugoslavenski NOB, pravo da odlučuju o sebi. Uz nacionalne prilike, u tim su pokrajinama bile značajne i povijesne okolnosti te njihov posebni položaj u prošlosti. Za Sandžak je njegov predstavnik Mile Peruničić

³⁰ Zbornik II/11, 196—198.

³¹ Zbornik II/10, 328—329, II/11, 293.

upozorio na prvom zasjedanju AVNOJ-a: »U Sandžaku žive Srbi i Muslimani. To je oblast u kojoj je neprijatelj mogao da vlada samo kad je uspevao da raspiri mržnju između hrišćana i muslimana [...]. Odnos između srpskog i muslimanskog življa na teritoriji Sandžaka, koji je u podjednakom broju, ima specifičan karakter [...].«²² Iz toga obrazloženja i iz dokumenata zasjedanja ZAVNO Sandžaka, 20. studenog 1943, proizlazi da je tadašnji stvarni i revolucionarnopravni autonomni položaj Sandžaka kao posebne jedinice bio s obzirom na njegove etničke osnove više sličan položaju Bosne i Hercegovine u početnoj fazi (Peta zemaljska konferencija: »[...] narodi Bosne i Hercegovine treba sami da se slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«) nego položaju Kosovo-Metohije, odnosno Vojvodine, premda bi iz teksta zaključaka Pete konferencije, gdje se spominje Sandžak, proizlazilo drugačije. I daljnji put Sandžaka svjedoči da ne smijemo poistovjetiti osnove za posebni autonomni položaj Sandžaka s osnovama koje opredjeljuju položaj Kosova, Metohije i Vojvodine.

U zaključcima II zasjedanja AVNOJ-a ne spominje se pitanje autonomije pokrajina. Spominju se samo narodi, odnosno federalne nacionalne jedinice, današnje republike. Među njima se s jednakim položajem spominje i Bosna i Hercegovina, jer je u međuvremenu ZAVNO Bosne i Hercegovine (26. i 27. studenog 1943) već odlučio da se te zemlje uključe u federaciju »ravnopravno sa ostalim našim narodima«, kao »slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata«, tj. kao samostalna federalna jedinica, odnosno kasnije republika.²³ Spominju se i narodne manjine (narodnosti): »Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbijediće se sva nacionalna prava.« Takva najšira formulacija (»sva nacionalna prava«) dozvoljava sve oblike osiguranja prava nacionalnih manjina, uključivo političku (pokrajinsku) autonomiju, a time i pravo na samoodređenje stanovništva takvih pokrajina.²⁴ Razumljivo je pitanje, zašto zaključci II zasjedanja AVNOJ-a još ne spominju autonomne pokrajine, a odgovor na to nužno je kompleksan.

Prije svega: Zaključci II zasjedanja AVNOJ-a ostajali su u okviru načelnih izjava, pošto nije bio skupština s ustavodavnim ovlaštenjima. Poznato je da ni kasnije, u 1944. godini, usprkos intenzivnim priprema zaklo-

²² Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, 54.

²³ Leon Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd 1948, 205—211.

²⁴ Usp.: *Rehak Laszlo*, Narodnosti, njihov položaj i uloga sa gledišta konstitutivnih elemenata jugoslovenskog federalizma, u zborniku: Karakter i funkcije federacije, Beograd 1968, sv. 2, 106—113, 239—245; *Hajrudin Hodža*, Geneza autonomne pokrajine Kosova i Metohije na osnovu principa samoopredjeljenja, na i. mj., 122—142 i 249—257.

Pri raspravljanju o samoodređenju nacionalnih manjina odnosno pokrajina, treba uzeti u obzir da pravo na samoodređenje, tj. na državni suverenitet, u načelu zaista pripada narodima kao cjelinama, ne pojedinačnim dijelovima naroda. No doktrinarno načelo je jedno, a život je drugo, pa upravo život poznaje više primjera samoodređenja stanovništva pojedinih pokrajina o pripadnosti ovoj ili onoj državi. Takvi su primeri pogotovo poznati u vezi s međunarodnopravnom institucijom plebiscita, koji odlučuju o državnim granicama. Takvo samoodređenje može se izvršiti ili u revolucionarnoj borbi ili zaključkom narodnog predstavnništva. Premda to nije samoodređenje cijele nacije, ipak je izraz narodne volje određenog stanovništva, opredijeljenog bilo pokrajinskom granicom, bilo etnički kao dio naroda. Takvo samoodređenje zaslužuje i zahtijeva puno priznanje.

nodavne komisije AVNOJ-a (treba se sjetiti takozvane »Mošine zakonodavne ofanzive« u proljeće 1944), nije došlo do izdavanja zakonskih odluka o daljnjoj, detaljnijoj izgradnji federativnog sistema, svakako zbog obzira prema borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije.³⁵ Treba uzeti u obzir i da za vrijeme zasjedanja u Jajcu još nisu bili oslobođeni veliki dijelovi Jugoslavije, među njima i glavnina Srbije. Odlučujuće značenje Srbije, vojne moći NOV i POJ u njoj, za sav oslobodilački pokret u Jugoslaviji i za priznanje NKOJ, naglašavao je još 29. travnja 1944. Vrhovni štab štabu 3. korpusa NOVJ.³⁶ Pitanje Vojvodine, Kosova-Metohije, odnosilo se i na Srbiju. Ožujka 1944, Tito je, kad je pisao članak o zaključcima AVNOJ-a i stvaranju federativne državne zajednice, ovako odredio pitanje autonomnih pokrajina: »Iz nekih krajeva, kao na primjer iz Vojvodine i drugih, stižu nam često pitanja šta će biti s dotičnom pokrajinom. [...] Na ovo pitanje mi možemo danas odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda odnosno njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju.«³⁷ Razlog da treba odgoditi donošenje odluka, jer su to pitanja koja će se riješiti poslije rata, bio je još jači u studenom 1943, kad se još uvijek radilo prije svega i u prvom redu o maksimalnoj mobilizaciji svih snaga za borbu protiv okupatora i njihovih saveznika, a raspravljanje o granicama itd. moglo bi kočiti tu mobilizaciju. Uz to, nitko nije sebi uzimao pravo da prejudicira samoodređenje naroda tih pokrajina. I — treba ustanoviti i to — još nije svugdje dobivena politička bitka za odluku naroda u tim pokrajinama za federativnu jugoslavensku zajednicu. Za prvi aspekt ćemo navesti samo reagiranje CK KPJ, 31. ožujka 1944, na neki letak u Crnoj Gori, u kojem je bilo govora o priključenju Sandžaka Crnoj Gori: »U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se s time ne slažemo, nego i osuđujemo takav nepromišljeni korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenja, jer tome nije vreme. AVNOJ je doneo samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj, za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani pretstavnici.«³⁸ U pitanju Kosova i Metohije radilo se i o tome hoće li se državna granica prema Albaniji promijeniti ili ne. Što se tiče stanovništva u toj pokrajini, potkraj 1943. i na početku 1944. I konferencija Narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije prihvatila je rezoluciju, koja sadrži načelno stanovište o samoopredjeljenju, a ujedno izražava mišljenje da se to načelo može ostvariti jedino priklju-

³⁵ Usp. pismo Moše Pijade Edvardu Kardelju, 10. travnja 1944, o nacrtu »Deklaracije o osnovnim pravcima nacija i građana DFJ«. U čl. 1, rečeno je u pismu, »je konstatacija, da je ona (DFJ) savezna demokratska država, i iz kojih je federalnih država (jedinica) ona sastavljena, a ne zaboravljaju se ni Vojvodina ni Sandžak sa svojim pravom da kasnije slobodno odrede svoj odnos i položaj u federaciji.« Zbornik II/12, 473.

³⁶ Zbornik II/12, 627.

³⁷ Josip Broz Tito, *Vojna djela I*, Beograd 1961, 222.

³⁸ Zbornik II/12, 396. Pitanje Sandžaka konačno je riješeno zaključkom ZAVNO Sandžaka 25. ožujka 1945, kad je pokrajina podijeljena između federalne Srbije i federalne Crne Gore prema granici iz 1913. L. Geršković, n. dj., 367.

čenjem Albaniji. CK KPJ je kritizirao i to preuranjeno odlučivanje, a da pri tome, naravno, nije osporio pravo na samoodređenje.³⁹

Rasprave o državnim granicama, tamo gdje se nisu podudarale s etničkim, bile su općenito odgođene do vremena poslije oslobođenja, u interesu oslobodilačkog rata, odnosno suradnje s protufašističkim pokretima drugih, susjednih naroda (pogotovo primjer Makedonije). Konkretno granice nisu bile određene čak ni tamo gdje je izrečena namjera da se promijene državne granice, kao npr. za Slovensko primorje i Istru. Za takvu neopredijeljenost u pogledu zapadnih državnih granica važan motiv bila je okolnost što je još uvijek ostajalo otvoreno pitanje hoće li u Italiji doći do revolucionarnog razvoja, premda su ocjene u tom pogledu pred kraj 1943. bile već veoma nepovoljne. U slučaju pobjede socijalizma u Italiji, pitanje Trsta bi se postavilo drugačije.⁴⁰

Zaključci II zasjedanja AVNOJ-a o federativnoj izgradnji Jugoslavije bili su dovoljno široki da nisu prerano načinjali otvorena pitanja ili pre-judicirali rješenja tih problema. Treba imati u vidu da nije bilo otvoreno samo pitanje pokrajina, granica itd. već da i pitanje oblika federacije također nije bilo preciznije određeno. Nije bilo još neposredno načeto pitanje koliko kompetencije prenose federalne države na federaciju. Ali već organizacioni oblici, kakvi su bili prihvaćeni (Predsjedništvo AVNOJ-a, NKOJ) i stvarno provođenje njihovih kompetencija već su zacrtavali određeni koncept, koji nije bio sasvim lišen centralizma. O tome je maršal Tito govorio slovenskoj delegaciji.⁴¹ No zaključci i praksa II zasjedanja AVNOJ-a, već takvi kakvi su bili, pružali su narodima i narodnostima Jugoslavije dovoljno jasnu perspektivu i jamstvo da će nova federativna Jugoslavija biti zaista njihova.

(Iz rukopisa sa slovenskog prevela Cvetka Knapič-Krhen)

³⁹ Usp. *Hajrudin Hodža*, n. dj., 141. Konačnu je odluku donijelo II zasjedanje Oblasnog NOO Kosova i Metohije 8—10. srpnja 1945, a zaključilo je da se pokrajina priključi federalnoj Srbiji u DF Jugoslaviji.

⁴⁰ Usp. izvještaje E. Kardelja Titu 14. prosinca 1942. i 25. prosinca 1943, Zbornik II/7 86 i II/11, 293.

⁴¹ Zapisnik o sastanku slovenske delegacije s Titom od 1. prosinca 1943 (zapisničar Marjan Breclj): »Drug Tito: Naglašava veliko značenje jedinstva slovenskog naroda sada i ubuduće te izjavljuje da ne smije i ne može slovenski narod imati nikakvu bojazan za ravnopravnost i samostalnost slovenske nacije. Mjere, koje sada možda izgledaju centralističke, nužne su za uspješnu borbu i potrebne, da vanjskom svijetu, posebno saveznicima, dokažemo zajedničku volju jugoslavenskih naroda za oslobođenje te da iz političkih razloga istupamo kao cjelina.« Usp. i objavljeni zapisnik, *Naši razgledi*, 23. studeni 1963, i memoarsku verziju M. Breclja u *Delu*, 22. studenog 1963.

SUMMARY

The author is writing about the re-establishing Yugoslavia in the form of a federation during the war-time (from April 1941 to November 1943), the time when there were no so clearly worded ideas upon it yet, neither on the part of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) nor among the organs of the national liberation movement. Policy of brotherhood and unity — the arms, CPY was opposing to the main political weapon of the occupiers and the counter-revolution, — was including the perspective of a unity on a federal basis. CPY precisising its attitude regarding the nationality problem, towards the end of 1942, had also meant taking up the standpoint regarding the tendencies that were expressed through the wireless transmissions from Moscow. The decision of November 1943 of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia (ACNLY) about the federative construction had been primarily brought about through the success of the Yugoslav revolution. Towards the end of 1943 that was the main argument to oppose the imaginary alternative to the Yugoslav federacy — the Balkan federacy. The problem of the regions as parts of federacy had been discussed once the decision of ACNLY had been reached.